

प्रकरण ६ - भारतीय नृत्याची ओळख

६.१ कथक नृत्य

‘कथा कहे सो कथक कहलावे’ कथाकारांच्या परंपरेतून कथक या शास्त्रीय नृत्यप्रकाराची निर्मिती झाली आहे. कथक नृत्य हे मूळचे उत्तर हिन्दुस्थानातील आहे. पण तरीही त्याच्या उत्पत्तीचा अचूक कालखंड अथवा तसा ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नाही. पूर्वी मंदिरात सादर होणाऱ्या कथक नृत्याला पुढे राजाश्रय मिळाला आणि हे नृत्य दरबारात सादर केले जाऊ लागले. भारतावर झालेल्या मोगलांच्या आक्रमणानंतर कथक नर्तकांवर असलेले हिंदू राजांचे छत्र नाहीसे झाले आणि मोगल राजवटीने या नृत्यास आपलेसे केले. या संक्रमण काळात या नृत्याचे अनेक पैलू बदलत गेले. भक्तिभावाने ओतप्रोत भरलेले हे नृत्य राजदरबारात सादर होऊ लागले तेव्हा राजाला भारावून टाकण्यासाठी कलाकारांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली आणि यामधूनच या नृत्याचे तांत्रिक अंग म्हणजेच लय, ताल, अभिनय, ठुमरी इत्यादी रचना विकसित झाल्या.

कथकमधील चक्कर, पदन्यास अशा वैशिष्ट्यपूर्ण अंगाचा विकास होण्यासदेखील दरबार परंपरेचे योगदान आहे. कथकमध्ये भारतीय शास्त्रीय संगीतातील नोमनोम गायकी, तराणा; उपशास्त्रीय संगीतातील सरगम, त्रिवट, होरी, शृंगारिक ठुमरी अशा रचनांचा अंतर्भाव केला जातो.

सादरीकरणाच्या वेगवेगळ्या शैलींनुसार घराण्यांची निर्मिती झाली. त्यात मुख्यतः बनारस, जयपूर, लखनौ, रायगढ ही घराणी अंतर्भूत आहेत.

वेशभूषा : मुस्लिम व हिंदू अशा दोन्ही परंपरा लाभल्यामुळे या नृत्याच्या वेशभूषेतही वैविध्य आढळते. त्यामुळे चक्कर उठून दिसण्यासाठी असलेला स्त्रियांसाठी घेरदार घागरा, चोळी, ओढणी तर पुरुषांसाठी कुर्ता, चुणीदार पायजमा, अंगरखा, जाकिट, कशिदा काढलेली टोपी व छपका असा पेहराव करतात. सादरीकरणाच्या वेगवेगळ्या शैलीनुसार घराण्यांची निर्मिती झाली.

कथक नृत्य हे तालप्रधान नृत्य असल्यामुळे यामध्ये घुंगरांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. तबल्यातून निघणारे बोल पायातून घुंगरांच्या साहाय्याने बरोबर काढून दाखवणे महत्त्वाचे आहे. कथकमधील भ्रमरीचा (चक्कर) प्रयोग ही मोठी नेत्रसुखद गोष्ट आहे. ती प्रेक्षकांना आकर्षित करते.

६.२ मणिपुरी नृत्य : (मणिपूर व आसाम)

मणिपुरी नृत्याची उत्पत्ती मध्ययुगात मंदिरात झाली. आसाममधील मणिपूरमध्ये या नृत्यप्रकाराचा अधिक प्रसार झाला असल्याने याला मणिपुरी नृत्य असे नाव पडले असावे. बंगाल, बिहार तसेच उत्तर प्रदेशातही याचा प्रसार आहे. हे नृत्य विशेष करून बालिका (लहान मुली) करतात. तथापि स्त्रिया आणि पुरुषांना ते वर्ज्य नाही. मणिपुरी नृत्य म्हणजे एक प्रकारची रासलीला आहे. नर्तक आणि नर्तकी या कृष्ण, राधा, गोपिकांची वेशभूषा करतात. मणिपुरी रास नृत्याचे मुख्य चार प्रकार आहेत.

- (१) वसंतरास (२) महारास (३) कुन्जरास
(४) नित्यरास

श्रीकृष्ण चरित्रावर आधारित असा हा नृत्यप्रकार आहे. राधेचा आत्मसमर्पण भाव, कृष्णाचा वियोग तसेच कृष्ण-राधा शृंगार इत्यादी विषयांवर हे नृत्य सादर केले जाते. यात पादविक्षेप, भ्रूसंचालन, हस्तमुद्रा, अंगहार यांचा शास्त्रीय व काटेकोर पद्धतीने वापर केला जातो. मोहकता आणि नाजूकपणा तसेच डौलदार हालचालींनी युक्त असणारे हे नृत्य म्हणजे 'लास्य' अंगाचे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रदर्शन आहे.

वेशभूषा : वैशिष्ट्यपूर्ण वेशभूषेसाठी मणिपुरी नृत्य प्रसिद्ध आहे. या नृत्याइतकी आकर्षक आभूषणे आणि वस्त्रे अन्य कोणत्याही नृत्यप्रकारात नसतील. स्त्रिया जो पेहराव करतात त्याला 'पटलोई' असे म्हणतात. चमकदार सॅटीनच्या घागऱ्यावर जरीकाम केलेले असते. घेरदार घागरा फुललेला रहावा म्हणून खालून कडकपणा दिलेला असतो. हा कडकपणा बांबूच्या कामट्या गोलाकार बांधून आणतात. या घागऱ्याला 'कुमिन' असे म्हणतात.

गोपी लाल रंगाचा आणि राधा हिरव्या रंगाचा पेहराव करते. केसाची माथ्यावर एका गाठीसारखी रचना करून जरा उंचावर बांधून त्यावर एक चांदीचे आभूषण बसवून

त्यावरून पारदर्शक कापडाची ओढणी घेतात, तेही अशा तऱ्हेने की थोडासा चेहरा झाकला जाईल. हात, कान, गळा आभूषणांनी आणि चेहरा रंगभूषेने शृंगारतात. गोपीप्रमाणे श्रीकृष्णाचा शृंगारही आकर्षक असतो. कृष्णाच्या वस्त्रांचा रंग जोगिया (भगवा) असतो. अंगात चोळीप्रमाणे बंडी आणि केसावर मोरपिसांचा गुच्छ असणारा मुकुट असतो. कृष्णाच्या कमरेला चांदीचा कमानदार पट्टा असतो.

६.३ ओडिसी नृत्य

ओडिसी नृत्यशैली ओरिसा येथील असल्यामुळे तिचे नाव 'ओडिसी' असे पडले. या शैलीची सुरुवात कुठे झाली व ही किती प्राचीन आहे याचा ठोस पुरावा उपलब्ध नाही. ओरिसा येथील प्राचीन मूर्तिकला पाहून एक गोष्ट नक्की जाणवते की ही नृत्यशैली शास्त्रसंमत आहे. ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात राजा खारवेलाच्या कारकिर्दीत या नृत्यशैलीचे पुनरुज्जीवन झाले असावे. प्राचीन गोतीदुवा आणि महारी या दोन नर्तन परंपरांमध्ये या शैलीचा उगम झाला असावा. इतर भारतीय शास्त्रीय नृत्यशैलीप्रमाणेच यालादेखील धार्मिक पार्श्वभूमी आहे. ह्या शैलीचे प्रदर्शन पुरीच्या जगन्नाथ मंदिरापुरतेच मर्यादित होते. कोणार्कच्या सूर्यमंदिरातील शिल्पाकृती ओडिसी नृत्यशैलीमध्ये असून त्या सजीव आणि साकार झाल्याचा आभास निर्माण होतो. भुवनेश्वर येथील शिल्पाकृतीही या शैलीवर आधारीत आहेत. एक गोष्ट मात्र खरी की भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ओडिसी नृत्य पद्धतीचा विकास झाला आहे. या शैलीच्या पुनरुज्जीवनासाठी अनेक कलाकारांनी संघर्ष केला आहे. अभिनय चन्द्रिकेनुसार ओडिसी नृत्यामध्ये चार प्रकारचे पादभेद सांगितले आहेत. त्यांना स्तंभपाद, कुंभपाद, धनुपाद आणि महापाद असे म्हटले आहे. 'नाट्यशास्त्र', 'अभिनय दर्पण', रघुनाथराय याचे 'नाट्य मनोरमा', नारायण यांचे 'संगीत नारायण' आणि ओरिसातील 'शिलालेख' हे या नृत्यशैलीसाठी वापरले जाणारे संदर्भ ग्रंथ आहेत. ह्या नृत्यशैलीच्या प्रस्तुतीक्रमात सर्वप्रथम मंगलाचरण, मग बटू नृत्य त्यानंतर पल्लवी मग

अभिनय आणि सर्वात शेवटी मोक्षनाट्य प्रस्तुत केले जाते. ओडिसी नृत्यशैलीचा प्रसार करण्यात पं. केलूचरण महापात्रा यांचे नाव आज अग्रक्रमाने घेतले जाते. ठिकठिकाणी नृत्य शिबिरे घेऊन त्यांनी ह्या नृत्यशैलीचा खूप प्रसार केला आहे व अजूनही करत आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली अनेक नर्तक शिष्य तयार झाले आहेत.

वेशभूषा : स्त्रियांसाठी हातमागावर विणकाम केलेली नऊवारी सुती किंवा रेशमी अशी ठरावीक पद्धतीची साडी असते. या नऊवारी साडीला 'शटू सारी' असे म्हणतात. कुंचुल म्हणजे चोळी, निविबंध म्हणजे कमरेभोवती गुंडाळण्याचे वस्त्र तसेच 'जोभा' म्हणजे कंबरपट्टा असा पारंपरिक पोषाख असतो. अंबाड्यावर मुकुटाप्रमाणे घातलेली वेणी आणि कंबरपट्टा या दोन पारंपरिक गोष्टींमुळे ओडिसीची वेशभूषा चटकन डोळ्यांत भरते.

६.४ कोळीनृत्य

कोकण किनारपट्टीवर विसावलेल्या कोळी बांधवांचे लोकप्रिय लोकनृत्य म्हणजे कोळीनृत्य होय. लग्न समारंभ, सणासुदीच्या प्रसंगात स्त्री-पुरुष बेभान होऊन नृत्य करतात. कोळी नृत्यातील ताल, ठेका पदन्यास पाहण्यासारखा असतो. अशा या कोळी नृत्याची माहिती पुढीलप्रमाणे

कोळी लोक मुख्यतः महाराष्ट्र, गोवा, गुजरात किनारपट्टीवर राहतात. हे लोक समुद्रावर पोटासाठी अवलंबून असल्यामुळे समुद्राला देव मानतात. नारळी पौर्णिमा हा सण कोळी बांधव मोठ्या उत्साहात साजरा करतात. या दिवशी ते वाजत गाजत जाऊन सोन्याचा

मुलामा दिलेला नारळ अर्पण करतात. यादिवशी स्त्री-पुरुष दोन गटात एकत्र येऊन अथवा जोडीन नृत्य करतात. या नृत्यात पुरुष टीशर्ट, डोक्यावर टोपी व पुढून त्रिकोणी असलेली लुंगी परिधान करतात तर स्त्रिया गुडग्यापर्यंत हिरव्या साड्या नेसतात. पुरुष कपाळावर व कानाला पांढरे ठिपके लावून रंगभूषा करतात तर स्त्रिया विविध अलंकारांनी नटूनथटून येतात. या नृत्यासाठी मासे पकडण्याचे जाळे, होडी, नारळाचे झाड असे नेपथ्य केले जाते. याबरोबरच लाटांची गती, मासे पकडण्यासाठी समुद्रात जाळे फेकण्याची मुद्रा ही या नृत्याची खासियत आहे. कोळी नृत्यासाठी सनई, ढोलकी, कीबोर्ड, हार्मोनियम, कच्ची ढोल इ. वाद्यांचा उपयोग केला जातो. हे नृत्य इतर लोकनृत्यापेक्षा लयबद्ध असते.

लावणीप्रमाणेच या नृत्याचा प्रयोग मराठी चित्रपटात केला जातो. विविध लोक महोत्सवातून महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवणारा हा लोकनृत्य प्रकार सादर होत असतो.

६.५ धनगरी नृत्य

महाराष्ट्रात धनगर समाज शेळी व मेंढीचे पालन करतो. घोंगडी तयार करणे, लोकर तयार करणे आदी. रोजगाराची साधने या समाज बांधवांची आहेत. श्रमपरिहारासाठी मेंढवाड्यावर अथवा उघड्या माळरानावर जे नृत्य सादर करतात त्याला धनगरी नृत्य असे म्हणतात. या नृत्याला 'गजे ढोल नृत्य' असेही म्हणतात. हा अत्यंत लोकप्रिय नृत्य प्रकार असून महाराष्ट्रातील धनगर समाजासारखाच आंध्रप्रदेश व कर्नाटकातही धनगर समाज गजे ढोल नृत्य सादर करतो. यास थपेटू, गुलू असे म्हणतात.

ज्योतिबा, बिरोबा, मायाक्का, भोजलिंग व खंडोबा या महाराष्ट्रातील देवता आहेत. धनगर समाजात कनगर,

सनगर, खुटेकर, सुपेकर अशा विविध प्रकारचे समाज बांधव असून या बांधवांनी आपली लोकसंस्कृती कायम ठेवली आहे. सर्व ढोलांचा एकच गजर म्हणजे गजे. या गजेच्या नादध्वनीत हे बांधव एका लयबद्ध पद्धतीने बेधुंद होऊन लोकनृत्य सादर करतात.

नवरात्र, दिवाळी, पाडवा, चंपा षष्ठी अशा सणांशिवाय १५ ऑगस्ट व २६ जानेवारी अशा राष्ट्रीय सणांत गजे ढोल नृत्य सादर केले जाते. बिरोबाचा जन्म, बिरोबाची आई गंगा सुरावंतीचा जन्म, खंडोबाचा जन्म, खंडोबा बानाईचे लग्न आदी कथा धनगर लोकनृत्यातून सादर करतात.

डोक्यावर फेटा, धोतर, पांढराशुभ्र अंगरख व घोंगडी अशी वेशभूषा करून वैशिष्ट्यपूर्ण गिरक्या घेत नृत्य करतात. हे नृत्य तालाचा व लयबद्ध हालचालींचा ताळमेळ घालत सादर करतात. रत्नागिरी, कोल्हापूर, सोलापूर, पुणे या जिल्ह्यातील अनेक ठिकाणी हे नृत्य सादर केले जाते. गिरक्या घेताना गोलाकार फिरणारा झगा अंगाभोवती लपेटून नाचणारा, धनगर नर्तक पाहून आपल्याच विश्वात रमणाऱ्या एखाद्या अवलियाची आठवण होते. ढोल, उफ, झांज अशा वाद्यांचा तालावर एकत्र जमून समूहाने हे नृत्य सादर केले जाते.

ओळखा :

खालील नृत्य कोणते? ते ओळखा व त्याबद्दलची अधिक माहिती मिळवा.

माझा अभ्यास

प्र.१ कथक नृत्यातील नर्तक-नर्तिकांची छायाचित्रे (फोटो) जमा करा व त्यांचा संग्रह करा.

प्र.२ कथक नृत्य घराण्यांची निर्मिती कशी झाली?

प्र.३ स्वमत : लोक संगीत नसते तर...

प्र.४ मणिपुरी नृत्यांगनेच्या वेशभूषेचे थोडक्यात वर्णन करा.

प्र.५ ओडिसी नृत्यांगनेच्या वेशभूषेचे वर्णन करा.

प्र.६ आकृतिबंध पूर्ण करा.

उपक्रम

महाविद्यालयाच्या स्नेहसंमेलनात नृत्य बसवून सादर करा.

